

ANTIQUITAS HUNGARICA

A KLASSZIKUS ÖRÖKSÉG ÉS A MAGYAR FÖLD RÉGI NÉPEI
NEMZETÜNK KULTÚRHAGYATÉKA ÉS NÉPI HAGYOMÁNYAI

SZERKESZTI NAGY TIBOR

II. ÉVFOLYAM, 1-2. SZÁM, 1948.

KIADJA A PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM ÉREM-ÉS RÉGISÉGTANI INTÉZETE
BUDAPEST, VIII. K. MUZEUM KÖRÜLT 6-8.

Toute la correspondance concernant l'Antiquitas Hungarica doit être adressée
à la Redaction de cette periodique: Budapest, IV. Egyetem-utca 6.

A kiadásért felelős: Banner János.

48.714. — Egyetemi Nyomda, Budapest, VIII., Múzeum-körút 6. (F.: Tirai Richárd.)

TARTALOMJEGYZÉK. — TABLE DES MATIÈRES.

	Oldal — Page
BOGNÁRNÉ KUTZIÁN, IDA: Óskori leletek a Gellért-hegyről. (<i>Trouvailles préhistoriques du Mont St. Gérard.</i>)	5
DOBROVITS, ALADÁR: Egyiptomi és antik széppróza. (<i>Prose littéraire égyptienne et antique.</i>)	15
HARMATTA, JÁNOS: Egy mítikus nép Hellanikosnál. (<i>Un peuple mythique à Hellanikos.</i>)	30
DEVECSERI, GÁBOR: Mítosz és mű. Sophoklész Antigonéje. (<i>Mythe et oeuvre. L'Antigone de Sophocle.</i>)	43
ERDÉLYI, GIZELLA: Antik emlékek egy magyar gyűjteményből. (<i>Monuments antiques d'une collection hongroise.</i>)	48
BORZSÁK, ISTVÁN: Lustrum, circus és Kirké. (<i>Lustrum, circus et Kirké.</i>)	69
PATEK, ERZSÉBET: Az úgynevezett „dák” ezüstkincsek balkáni kapcsolatai. (<i>Les rapports balkaniques des trésors d'argent dits „daces.”</i>)	84
NAGY, TIBOR: Aurus „brutes”.	91
NAGY, TIBOR: Az albertfalvai római telep. (<i>Le village romain d'Albertfalva.</i>)	92
RADNÓTINÉ ALFÖLDI, MÁRIA: Az ifjabb Licinius caesarságának kérdéséhez. (<i>Le problème du caesariat de Licine le jeune.</i>)	114
LENGYELNÉ KOVRIG, ILONA: Avar kori sírok Alsógellérről. (<i>Des tombeaux de l'époque avar de Alsógellér.</i>)	120
NAGY, TIBOR: Studia Avarica II: Az avar-bizánci kapcsolatok 2. szakaszának (567—82) időrendjéhez. (<i>Studia Avarica II: La chronologie de la deuxième phase (567—82) des rapports avaro-byzantins.</i>)	131
NEMESKÉRI, JÁNOS: Újabb adatok a kora-Árpád-kori magyarság embertani ismeretéhez. (<i>Des données nouvelles pour la connaissance anthropologique des hongrois de l'époque Arpadienne.</i>)	149
GYÖRFFY, GYÖRGY: A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez. (<i>Le problème de l'origine du nom du peuple „kun” et „komán.”</i>)	158
VARGYAS, LAJOS: Mimos-elemek a magyar betlehemes játékban. (<i>Éléments de mimos dans les jeux de Noël hongrois.</i>)	177
KÁDÁR, ZOLTÁN: Agnus Dei vagy Leo Diaboli? (<i>Agnus Dei ou Leo Diaboli?</i>)	184
IFJ. CSEMEGI, JÓZSEF: Hol állott egykor Szent László nagyváradi lovaszobra. (<i>Où était élevée jadis la statue équestre de Nagyvárád du roi St. Ladislas.</i>)	189
BALOGH, JOLÁN: Tárház és bibliotheca a budai királyi várban. (<i>Trésor et bibliothèque dans le palais royal de Buda.</i>)	205

Meg kell jegyeznem, hogy Anonymus hitelességét a *Cumanus* (= *kun*) népnév ilyenféle használata tekintetében emeli az a körülmény, hogy beszél kun vezérekéről és vitézekről, akiknek utódai az ő koráig birtokolják a honfoglaláskor szerzett földet:

10... *Tunc hii VII duces Cumanorum cum uxoribus et filiis suis nec non cum magna multitudine in Pannoniam venire concesserunt. Similiter etiam multi de Ruthenis Almo duci adherentes secum in Pannoniam venerunt. Quorum posteritas usque in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat.* (SRH. I. 46–47.)

28... *usque ad Thysciam pervenerunt, ... ubi etiam per gratiam Arpad ducis cuidam Cumano militi, nomine Huhot, magnam terram aquisiverunt, quam posteritas eius usque nunc habuerunt.* (SRH. I. 70.)

Tekintettel arra, hogy Anonymus a vezérekre vonatkozó értesüléseit a vezérek leszármazottainak hagyományaiból merítette, bizonyos valószínűséggel mondható, hogy a 'kun' eredet tudatát is családi hagyományok révén ismerte meg. Mindebből arra következtethetünk, hogy az általánosító jellegű *kun* népnévvel a magyarság a besenyők és az úzok előtt a kavaroakat is jelölte.

Hogy melyik lehetett az első nomád török nép, amelyet a magyarság *kunnak* nevezett, nehéz volna eldönteni. Gondolhatunk arra, hogy e népnév a keleti hun-magyar érintkezések emléke, s a hunok eltűnése után a nyomukba lépő török nomádokat nevezték *kunnak*.¹³⁸ Gondolhatnánk a „pseudo-avarokra”, akikkel kapcsolatban Theophylaktos Simokattes említi a Χουββί nevet.¹³⁹

Egy **χun* alakból a magyar *kun* szó keletkezése megérthető, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar *kozár* (1200 krl; *Cozar* SRH. I. 49.) népnévvel párhuzamosan az arab forrásokban *χazar* (EI. II. 1003.), a bizánciaknál *Χάζαροι* (Moravcsik, BT. II. 281.) alakot találunk; a magyar *káloz* (1111: *caliz* Fejérpataki, Kálmán kir. okl. 42; 1135: *Kalez* Fejér, VII/5. 103; 1138: *Koaliz* ÓMO. 31; 1212: *Kualuz* HO. VI. 9.) népnévnek pedig a bizánci forrásokban *Χαλίσιοι*, *Χουάλης*; az orosz kútfőkben *Хвалыш* (Moravcsik, BT. II. 284, 290.); az arab forrásokban *χuwāliš*, *χālīš* (Zeki Validi, Ibn Fadlān, 217; Czeglédy, A kalizokról.) alak felel meg.

Sajnos, ez utóbbi feltevések végleges eldöntését a források hiánya csaknem lehetetlenné teszi.

Györffy György

¹³⁸ A *Kun*: *hun* nevet etymologiailag összekapcsolta *Németh*, u. o. 141.

¹³⁹ *Németh*, u. o. 103. és *Moravcsik*, BT. II. 291.

MIMOS-ELEMEK A MAGYAR BETLEHEMES JÁTÉKBAN

A magyar betlehemesjáték eddigi kutatói a játék eredetét egyetértőleg a nyugati misztériumhagyományokból és egyházi kezdeményekből vezették le. Egyedül a pásztorok tréfás jelenetei nem illettek bele ebbe az elképzelésbe. Ezért sejtettek a kutatók valamilyen más származású — pogány alakoskodó — maradványt ezekben az elemekben, mely másodlagosan került bele a magas kultúrából származó szokásba. Ez azonban csak feltevés maradt, minthogy magát a szokást nem sikerült kimutatni.¹

Benedek Andrásal közösen feljegyzett istenesi (bukovinai székely) játéunkban² néhány olyan új vonás merült fel, mely más összefüggésekre hívta fel a figyelmet. Ebben a pásztoroknak van egy sajátos jelenete, mikor hosszú botjukat egyik végével a földre szúrják, s lovaglószerűen lekuporodnak rá (1. kép). A bot ilyen alkalmazásában Benedek András phallikus jelleget sejtett, különösen a szereplőknek ez alkalommal (játékon kívül) tett megjegyzései és nevetgélése alapján. Új vonás volt az is, hogy a pásztorok szokott tréfás jelenetében, az „öreg pásztor” költogetése alkalmával „orvosért” kiáltanak, aki fel is éleszti a halottnak hitt öreget. Legfeltűnőbb volt azonban a pásztorok maszkja, mely minden eddig ismert magyarországi alakoskodásnál gazdagabb és érdekesebb; mindegyikük egész testében birkabőrbe volt takarva (sőt elbeszélésük szerint más faluban még a lábon is viseltek nyúl bőrt), fejükön is birkabőr-„csuknyát” hordtak (egyikük *kecskebőrt*), arcukat pedig fekete bőrálc fedte, szemnek-szájnak kivágással, babfogakkal, hegyes, előreugró, bőrből varrt orral, mely egyiküknél vörös színű, a többinél fekete (2. és 3. kép).

A balkáni újévi és farsangi alakoskodásoknak nemrég megjelent összefoglalásában, mely ezeknek földrajzi elterjedését és történeti eredetét tárgyalja,³ lépten-nyomon ezekkel az elemekkel találkozunk. Ezen a nyomon elindulva, más meglepő egyezéseket is találunk a kétféle, egymástól annyira különböző jellegű hagyomány részleteiben. Ennek alapján új összefüggésben látjuk a pásztorjáték eredetét, s ezért hívjuk fel már most a figyelmet erre az összefüggésre, jóllehet nagyon sok részletkérdés és felmerülő probléma megoldására csak ezután kerülhet sor. A következőkben egyenként vesszük sorra a betlehemes játéknak azokat az elemeit, melyeknek kimutatható párhuzama van az említett játékokban.

1. Bolgár és görög falvakban a török határ környékén kis dramatikus jelenet áll a szokás központjában, melynek főszereplője egy öreg és egy fiatal alakoskodó. Hagios Georgiosban azzal kezdődik ez a jelenet, hogy az öreg felesége, a Babo nem tudja csecsemőjét elhelyezni egy kosárban, mert

¹ Sebestyén Gy. regös-elemek beolvadását tételezi fel (A regösök. Bp. 1904. M NGy. V.). Seemayer V. pedig a tél-tavaszi vetélkedésének szokását látja a felvidéki pásztorok egy jelenetében. (Népr. Ért. 1904., 19. l. jegyzetében.)

² Ethn. 1943. Kny.; Erdélyi Néprajzi Tanulmányok. 1. Kolozsvár, 1943.

³ W. Liungman, Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Helsinki, 1938. (F. F. C. 118–119.) XX., XXI., XXIII. fejezet.

az túl nagy hozzá. Hamarosan nőni kezd, enni-inni kér és asszonyt magának. Szereznek is neki, és lakodalmat csapnak. Ezután az egyik alakos földbe-szúrja fából faragott phallosát és ráül. A másik mögéje lopózik és lelövi. Mikor meggyőződött róla, hogy valóban meghalt, akkor körülkeríti, mintha sírt mérne neki. Ezután a feleség, sőt a többi szereplő is megsiratja, mire a halott hirtelen feltámad. Máshol bírósági jelenet közben elítélik a „kukert“, s agyonlövik, aztán egy orvos segítségével életre támasztják (pl. Urumbegli, Bulgária). Janina vidékén a „karagiozt“, vagy „mórt“ megölik, felesége siratja, jön a doktor, nézi a pulzusát, durva tréfák közt felélesztik (stb. rengeteg változatban). Az istenesi betlehem említett jelenetében az öreg pásztor elgyöngül, a többiek segítségére sietnek és botjaikkal támogatják, de inkább buktatják, mire végleg elvágódik, mintha meghalt volna. Orvosért kiáltanak, mire a „furulyás pásztor“ befut, fabaltájával „hőmérőzi“, majd itatja (4. kép), közben többször elejtik: az végül feltámad és elkergeti a többieket. Az orvos eddig csak ebben az egy, új változatban szerepel, a jelenet más részei viszont teljesebben vannak meg más magyarországi betlehemekben, különösen a felvidékiekben, s azokkal egyező tót játékokban. Itt két nevetséges szereplő van; az öreg Kubó és fia, a „Kecskes“. Ezek maszkszerű, szőrös-bundás öltözetet viselnek (a tótoknál szalmával kitömött ruha és az arcot fedő álarc is szerepel). Különböző tréfák után a fiú látszólag meghal, az öreg siratja, majd tréfás módon sírt mér neki, közben énekek hangzanak el, melyekben arról van szó, hogy „megházasítani bolondság volna“, mire feltámad és tiltakozik, hogy „nem bolondság, hanem boldogság“ stb. Mindez semmi összefüggést sem mutatott a betlehemes részekkel, sőt önmagában is csak akkor van értelme, ha tudjuk, hogy a fenti játék töredéke.

2. Ahol ilyen teljes jelenet már nincs is, ott is — az egész magyar területen — megvan az öreg pásztor, legtöbbször egyedül maszkban, vagy annak valami csökevényes maradványában (kifordított bunda, kócból bajuszszakáll). Ez az alak mindig nevetséges, s mindig valami elesés van a szerepében, sokszor már belépésekor, mintegy stereotip jellemzésül. (Egyes balkáni változatokban is már csak annyi van az öreg halálából, hogy a szertartásos szántás alkalmával — ami ott rendes tartozéka a szokásnak — a szántást végző öreget földre rántják. Gyakori a maszkoknak leegyszerűsödése is szakáll-bajuszra és kifordított bundára.) Látható tehát, hogy a jelenetnek valamilyen formája az egész ország területén fennmaradt.

3. A bot phallikus használata sem szorítkozik csak az istenesi betlehemesek játékára. Régi feljegyzések vázlatos utalásaiban ráismerünk erre a vonásra: Benedek A. egy palóc játékban⁴ mutatja ki, ezenkívül egy nagybányai betlehemben is⁵ az áll, hogy a „pásztorok leülnek botjaikra“. Úgy látszik ez az elem is ismert volt valamikor az egész magyarság körében. A Balkánon fából faragott phallos, mint a nevetséges szerepű öreg alakoskodó kelléke, annyira általános a görögöktől kezdve egészen a románokig, hogy nem is sorolunk fel kiragadott párhuzamokat.

⁴ Ethn. 1891. I. id. munkánkat.

⁵ MNGY. I, 58.

1

2

4

1—4. kép. Jelenetek és szereplők az istenesi betlehemes játékból.

4. Az istenesi pásztorok álarcá és öltözete különösen gazdag, és a balkáni alakosok maszkjának oly teljes formáját adja, amilyen ott is csak kevés helyen található meg így együtt. Adrianopolban a farsangi álarc birkaprém, szemnek-szájnak nyílással, kezében phallos. Kirk-Kilisében a „kuker“ kifordított birkabőrbe öltözik, fején bőrből sapka, arcát szénnel feketíti, derekán csengők, hátul rókfark. Hozzá 3—4 méteres botok és phallos. Korijában a „Kuker“-nek paprikahüvelyből van vörös orra. Malko—Tirnovó: a farsangos kecskebőrbe öltözik, befeketíti arcát, fejrevalója is kecskebőr, övéen csengők, kezében dorong. Hagios Georgios: fejen szalmával magasra kitömött kecskebőr, mely arcot-nyakat fed, szemnek-szájnak nyílással, derékon csengők, kéz feketére festve, háta szalmával kitömve. Néha róka- vagy farkasbőr, lábon kecskebőr, maszk helyett az arc befeketítve, phallos. Burgos táján mind a 10—15 „Kuker“-nek birkabőr húzva a fejére, lószőrből bajusz-szakáll és vöröspaprikahüvelyből orr. Két—három csengő

a derekukon, kezükben kard. Dobrudzsában 10–15 „Kuker“ jár bőrökben, fekete arccal, pirospaprikahüvely orral stb.

5. Az istenesi „furulyás“ rövid fabaltája, valamint a felvidéki „Kecs-kés“ hasonló szerszáma megegyezik a balkániak „Klunk“-jával (fabalta vagy kapa), melyet Bulgáriában és Dél-Romániában hordanak, s egyes helyeken evvel verik meg az asszonyokat-lányokat, hogy egészségesek legyenek.

6. Evvel a fabaltával kopog a Furulyás az ajtófélfán, ami összefüggés nélküli kis jelenetet alkot az istenesi betlehemben. Ugyanígy kopog Platanos-Halmyrosban a „Völegény“ a házak ajtaján fakalapáccsal, bemenetkor.

7. A szokássorozat minden tagjának nélkülözhetetlen tartozéka a derékra fűzött, vagy ruhára, fejdíszre aggatott csengő. Úgy látszik, hogy a magyar szokásban ez hiányzik. De talán ennek homályos emléke az istenesi angyal csákójában lévő kis csengettyű, mely fejhajtáskor halkan csilingel. Egyetlen esetben találunk *derékra fűzött* kolompszerű csengőt; a keszthelyi bábos-betlehem bábráncoltatójának derekán. Ez azonban — bábos betlehem lévén — talán nyugatról került hozzánk. (Erről alább.)

8. Gyakori eleme a szokásnak, hogy idegen — rendszerint szomszédos — nemzetiségű alakok szerepelnek, s a maguk nyelvén beszélnek. Pindosban albán, a moldvai Murzszeniben albán és német, a mohamedán világ bábjátékaiban pedig, az ú. n. „karagöz-játékban“ — mely a balkáni szokással egy töről ered — kedvelt jelenet a különféle idegen nemzetbeli szereplők vegyes beszéde és az ebből származó félreértések. A lengyel bábos-betlehemről közvetett, vázlatos leírásból is tudjuk,⁵ hogy ott egész zsánerképek fejlődtek ki a német, magyar, orosz stb. szereplő körül, az illető nemzetek „jellegzetességeivel“: ezek a részek terjedelmes, önálló jelenetekké fejlődtek a játékban. Nyilván idetartozik, hogy erdélyi és felvidéki pásztoraink oláh és tót szavakat kevernek beszédükbe, sőt sokszor oláh, tót pásztorként is szerepelnek. Úgy látszik azoknak volt igazuk, akik ezeket az idegen nyelvű részeket nem átvételnek magyarították, hanem betétnek, mint Orbán Balázs, aki közlésében meg is mondja, hogy ez a „nagyobb multság kedvéért“ történik. Sőt, idetartozik az öreg pásztorok az egész ország területén általános nagyot-hallása, melyből állandó félreértés és multság származik; „Öreg, vess keresztet — „Megegyem a peracet?“ féle szójátékok.

9. Pásztoraink tréfái, majd a betlehem elé való járulása után mindig tánc következik, mely egyszerű körtánc, botokkal kiutemeztve. Ez is általános a balkáni szokásban; mindenütt valami kolo-szerű körtáncot járnak, sokszor nem is áll egyébből a szokás, mint ebből a koloból, s közben a maszkos szereplő mókákkal mulattatja a közönséget.

10. A balkáni alakosok szerencsét hoznak a termésre, jószágra, sőt ezt gyakran szóbeli kívánsággal elő is mozdítják a játék végén. Ennek a bőségarázlásnak emléke nálunk az, hogy a legtöbb betlehem a „Csordapásztorok“-nak avval a versszakával zárul, amelyben kéri, hogy „Isten áldja meg e háznak gazdáját. Töltse meg az Isten pincés kamráját“ (néhol jószágáról és egyéb javairól is szó esik).

⁵ Ernyey J., A szláv karácsonyi játék főbb típusai. Népr. Ért. 1904.

11. Délről származik még az öreg pásztor „Vén dadó“ neve is, mely a bolgár-szerb-görög alakosok egyik elnevezése, a „djedo“. Ez a nevetséges öreg neve, de néha az összes szereplőt djedonak hívják.

12. A farsangosoknak kellékeiket, különösen a csengőket sok helyen össze kell lopkodniuk, de néhol játék közben is lopnak csirkét és más efélét. A lopás magyar betlehemeseinknek is hagyományos és hiába tiltott szokása, az áji betlehemből pl. az öreg e célból nagy tarisznyát hordott és belépése előtti hosszú „néma-jelenete“ alatt szalonnát-sonkát lopott össze a konyhából-kamrából.

13. A magyar betlehemekben szereplő, indokolatlan „huszár“ vagy „katona“ (néha több) is a farsangi szokások szereplői közt található fel. Itt mindig van néhány katonának öltözött, kardos-csákós alak, ha pedig nincs külön katona, akkor a többi alakoskodó visel kardot, csákót.

Ezekkel a párhuzamokkal a betlehemesek pásztorjátéka a balkáni újévi-farsangi szokások egyik ágának bizonyul. De azokon keresztül nevezetes és nagymúltú hagyományba kapcsolódik bele, mely a középkori forrásokban emlegetett balkáni és alpesvidéki alakoskodásokig és a bizánci mimos-játékokig nyúlik vissza, s ez utóbbiak közvetítésével még a dionysosi szertartásokkal is mutat kapcsolatot. Liungman id. m. részletesen tárgyalja ezt az összefüggést, itt csak annyit, hogy a török korig játszott bizánci mimosokban — melyeket január 1-én a Kalendae-ünnepen játszottak — állandó szereplő volt a bárgyú, kopasz, nevetséges, öreg „pappos“, akinek hegyes süvege megkülönböztető jelvénye volt (lásd a balkáni változatok kitömött fejrevalóját, a román „brezaia“ hegyes süvegét, Ausztria-Németország területén a hegyes papírcsákókat, sőt néha aránytalanul felnyújtott tornyos fejdíszeket): ott szerepelt a nevetséges *öreg asszony* (a balkáni „Babo“, a román „Brezaia“, aki a Moşul = Öreg felesége stb.), a *csengők* az övön, az idegenföldi *orvos*, *bíró* (egy balkáni változatokban a kuker-t halálra ítélik, azután támad fel), ott szerepel a Balkántól Németországig gyakran felbukkanó „borbély“ s a *phallos*; ott volt állandó eleme a komikumnak valami verekedés (az „öreg“-et, a „brezaia“ öregét is állandóan verik, ez ellen tömök ki hátukat, vagy egész ruhájukat szalmával, sőt az egyes csoportok közt is folytak halálos-végű verekedések, s aki ebben meghalt, azt külön temetőben temették el), a mimosokat gyakran *katonák* adták elő, vagy állandó szereplőjük volt „a katona“: ezekben szerepelt gyakran a *terhesség* és *szülés* kómius formában, ami a török Karagöz-játékok fő eleme, s a Balkánon is megjelenik (egy nőruhás férfi egy fa tetején játssza a szülést, s végül „megszül“ egy macskát, melyet ledob a hallgatóság közé). Ráismerünk a mai szokásban a középkorban annyit korholt alakoskodásokra is, melyekben állatmaszkokat és férfiaknak női ruhában való megjelenését kárhoztatják (a tárgyalt farsangi szokás nőszerepeit is csak férfiak adhatják elő, akárcsak régen a magyar betlehemest). A görög-bolgár határon élő dramatikus játékok hasonlóságára a dionysosi szertartásokkal már 1906-ban felhívták a figyelmet.⁶ (Dionysos is hetedik hónapban

⁶ R. W. Dawkins, The modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysus (Journ. of Hellenic Studies XXVI. 1906.). 191–206 ll. I. még Farnell, The Cults of the Greek States. I.

születik — akárcsak az említett változatok koraszülött gyermeke —, egy nő őrzí egy kosárban, a Titánok széttépik, feltámad, ünnepén esküvő van, a menetet az Archon Basileus vezeti — a balkáni szereplők közt gyakran találunk királyt —, közös a szertartásos szántás-vetés, a phallos, a szatyr-kecske-birka öltözet, sőt a feketére mázolt arc is megvan a rokon Artemis- és Saturnalis-kultuszokban.) Liungman szerint ez a rokonság a mimos-játék közvetítésével magyarázható, mely sok elemet olvasztott magába a dionysosi szertartásokból, s innen örökölték tovább a balkáni játékok és a Karagöz-bábjáték.

Ezek az elemek tűnnek fel mozaikszerűen, más-más csoportosításban a Balkántól Németországig, s bár az egyes helyi szokások egymástól sokszor különböznek, az egész összefüggés ismeretében könnyű a szétszórt elemekben felismerni ugyanazt a hagyományt. Az a meglepő, hogy a magyar pásztorjáték legtöbb hasonlóságot egyelőre a távoli bolgár és törökországi görög változatokkal mutatja. A román turca és brezaia a hagyománynak más elemeit őrzí (a mosul hegyes süvegben, hátán kitömött púp, rajta deszkalap az ütlegek ellen, kard és phallos, felesége, a „capra“ vagy „turca“ állatalakoskodó, hosszú, fából való, gólyaszerű csőrrel, amellyel kelepel, szalagokkal és csengőkkel díszített állatfejjel, melyet rúdon tart, maga lepellel és tarka rongyokkal van letakarva. A szokás csak ijesztgető mókázásból, a többi szereplő tancából és kolinda-énekléséből áll).⁷ Az ausztriai „Perchták“ pedig egészen távol állanak a magyar betlehemesektől, csak a papírcsákóikban van köztük hasonlóság.

Meglepő az is, hogy nálunk, valamint a tótoknál ez a hagyomány már nem elsődlegesen farsangi vagy újévi népszokás formájában él, hanem betlehemes játékbá ágyazva, ami egészében nyilvánvalóan irodalmi-egyházias forma, és a felső kultúrából származik. Ezzel kapcsolatban azonban talán megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy maguk a biblikus részek is több szállal kapcsolódnak valami módon a pogány szokáshoz. A balkáni változatokban ugyanis gyakori, hogy a kómikus öreg nő párja, a „Babo“ fából faragott csecsemőt visz a karján, sőt néha egy „sógor“ is van mellette. Ugyanakkor szerepel a már említett király is, valamint fiúk-lányok, vagy vőlegények-menyasszonyok párosan, sokszor 10–15 is. (Természetesen a lányokat is

⁷ Egyes déli román, sőt moldvai változatokban felbukkan az élesztgetési jelenet orvossal, sőt Bukovina közelében a fekete álarc is vörös orral (l. F. Pamfile, Craciunul. Bukarest. 1914. 185 l.). Nem tarthatjuk kizártnak, hogy teljesebb román anyag ismeretében valamiféle kapcsolat derülhet ki a magyar és román elemek között. Egyelőre azonban úgy látszik, hogy ez a néhány változat bolgár átvétel, a bukovina-környéki — tutovamegyei — álarcval viszont semmi más elem nem jár együtt a tárgyalt szokásból, tehát teljesen elszigetelt jelenség. A jellemzően román formája a szokásnak, a Brezaia-turca-játék, egészen más, mint a magyar pásztorjáték. Ugyanakkor a bukovinai magyar játék olyan elemekben egyezik a magyarországiakkal, melyek nincsenek meg a románoknál: a botra ülés, az öreg buktatása, költögetése stb., s ez arra vall, hogy a többi elemek is csak a közös hagyománynak teljesebben megőrzött részletei. Ezt erősíti, hogy a játék irodalmi-egyházias részeiben is régies, teljesebb részletek maradtak fenn ebben a játékban: az iskoladrámák hagyományos ritmus-kilépegető versmondása s a nyugati „Gesamtspiel“ szereplői és jelenetei. (Szálláskeresés.) Maga az a tény pedig, hogy a magyaroknál a farsangi alakoskodás elemei mindenütt az egyházas betlehemezés irodalmi keretében maradtak fenn, egymáshoz kapcsolja a bukovinai és magyarországi játékokat és elválasztja a román változatoktól.

legények alakítják, sőt a Babot is.) Ezekben nem nehéz felismerni a szent családot, Heródest és az angyalokat, különösen, hogy angyalaink a betlehemekben gyakran viselnek kardot és csákót. De még világosabban utal az angyalok hajdani „civil“ származására, hogy a tiszacsécsi bábos betlehemben az angyalok „kisasszonyok“. Nehéz feltételezni, hogy utólag változtak volna az angyalok kisasszonnyá, vagy kaptak volna kardot a kezükbe olyan játékban, melynek bibliai tartalma mindmáig nyilvánvaló, s az egyházas keretben ilyen átalakulás indokolatlan volna. Valószínűbb az a folyamat, hogy az egyház egy kárhóztatott népszokást tett kereszténnyé (nálunk a barokk korban, a XVII–XVIII. század fordulóján), s ebben maradtak fenn, sokszor indokolatlanul, a régi szokás elemei. Ez a kérdés viszont az egész betlehemes-játék kialakulásának problémáját vetné fel újból, amit csak az egész nyugati és szomszédnépi anyag feldolgozása alapján lehetne kielégítően tárgyalni, azért itt csak felvetjük ezt a lehetőséget is. (Támogatja ezt az elképzelést, hogy más ünnepi szokásunk is, úgy látszik, ugyanannak a hagyománynak iskolásított formája. A *balázsjárás* szereplői közt is farsangos alakok tűnnek fel: kardos előjáró, seborvos, káplár, paraszt kapával a vállán, nagy csoport fiú és lány párban, az előjáró megkopogtatja a mestergerendát stb. Sőt, énekükben is, a hamvazószerdáról szóló iskolás énekek közt egyszerre „más nótára“ azt mondják; „Mongyunk egissiget a házigazdának És az ő szerelmes hűfős párjának. Örömgibe nagy bukfencet uccu hánnyanak, Végre egymásnak hajába minnyá kapjanak!“). Ezekben az elemekben azonban a szokás-sor német-cseh változatainak elemei jelentkeznek. Még valószínűbb ez a bábos-betlehemben. Itt német származásra vall német bábosoknak egykori szereplése a mai hagyomány helyén (erről bővebben Benedek András kéziratban lévő tanulmánya a betlehemes játékról), a mellett a Heródes-játék világosan kitetsző töredékei. A szereplők közt német farsangi alak a „kéményseprő“ és a (magyar) „paraszt“. Farsangi alak a külön kéregető, a perselyes „dékán“, s a „Jutka Marinka“ is inkább magyarázható az állandó kómikus női szereplővel, mint Szűz Máriával. A bábuk is csak táncolnak — az angyalok is pásztorokkal! — és verekszenek, mint a farsangosok. (Azt a merész feltevést is megkockáztathatjuk, ha már farsangi és német kapcsolatokat vélünk látni a bábos betlehemben, hogy a bábos betlehem megkülönböztetése ünneplőbe öltözött „Titiri-bojtár“ és bundás öreg pásztorok közt nem halvány emléke-e a Schöne Perchták és Hässliche Perchtáknak, ahol az elsőként szintén ünneplőben vannak, szalagokkal díszítve, az utóbbiak pedig maszkosan, csengőkkel. T. i. ilyen megkülönböztetés sehol a rendes betlehemekben nem szerepel.)

Részletes vizsgálattal kell eldönteni a többi téli-tavaszi szokásainknak kapcsolatát is a tárgyalt hagyománnyal. A hétfalusi *borica-tánc* bolgár megfelelőire már Róheim rámutatott a Magyar néphit és népszokások-ban. A pünkösdlés és a balkáni farsangosok közt szintén található rokonság; ott is többhelyütt *választják* a királyt-királynét, s a király „kijelenti“, vagyis jósolja-varázsolja a termés magasságát, mint a mi pünkösdi királynénk, akit felemelnek, hogy „ekkor legyen a kendtek kendere!“ De különösen megvizsgálendő a (Liungman által idevont) regösjáték, melynek egyes vonásai csakugyan közösek a farsangi alakoskodással a Balkántól Németországig (nagy

lárma, zajcsapás botokkal-csengőkkel, ugrálás, állathangutánzás, és különös hangszerűk a „szötyk“). Természetesen az egyidőben élő szokások hatnak egymásra és így sok közös vonás lehet bennük másodlagos is, ezért csak a szomszéd népek nehezen hozzáférhető anyagának részletes átvizsgálása után dönthető el, hogy ezek idevonhatók-e, vagy nem éppen elválasztandók-e a tárgyalt hagyománytól.

Addig is rá akartunk mutatni betlehemes játékunk kapcsolatára az antik hagyományban gyökerező balkáni farsangi szokásokkal, aminek számunkra az a jelentősége, hogy megtaláltuk betlehemes pásztorainknak eddig csak sejtett pogány előzményeit, a tudomány számára általában pedig az, hogy a tárgyalt hagyomány olyan területen is kimutatható, mely eddig figyelmen kívül maradt.

Vargyas Lajos

AGNUS DEI VAGY LEO DIABOLI?

(A zalaháshágyi tympanon jelképeinek eredete.)

A középkori magyar művészet eredetét az újabban közzétett emlékek eddig ismeretlen távlatokba állították be. Egybe világosabbá válik, hogy az árpád-kori magyar művészet, különösképen a szobrászat (kő- és fémplasztika) eredetének kutatásakor nemcsak az itáliai és franciaországi hasonlókorú emlékeket kell tüzetesebben vizsgálnunk, hanem a keresztény régészet, ikonográfia, szimbólika eredményeit is nagy figyelemmel kell kísérnünk. — Sőt ezen túlmenőleg, egyrészt a helyi pogány római művészi hagyományokat, a provinciális régészet eredményeit, ennek alapját a klasszika archeológiát —, másrészt pedig a népvándorláskori régészet egyes problémáit is vonatkoztatnunk kell a magyar középkor művészetére, hogy ennek eredetét megállapíthassuk, gyökereit megismerhessük.¹

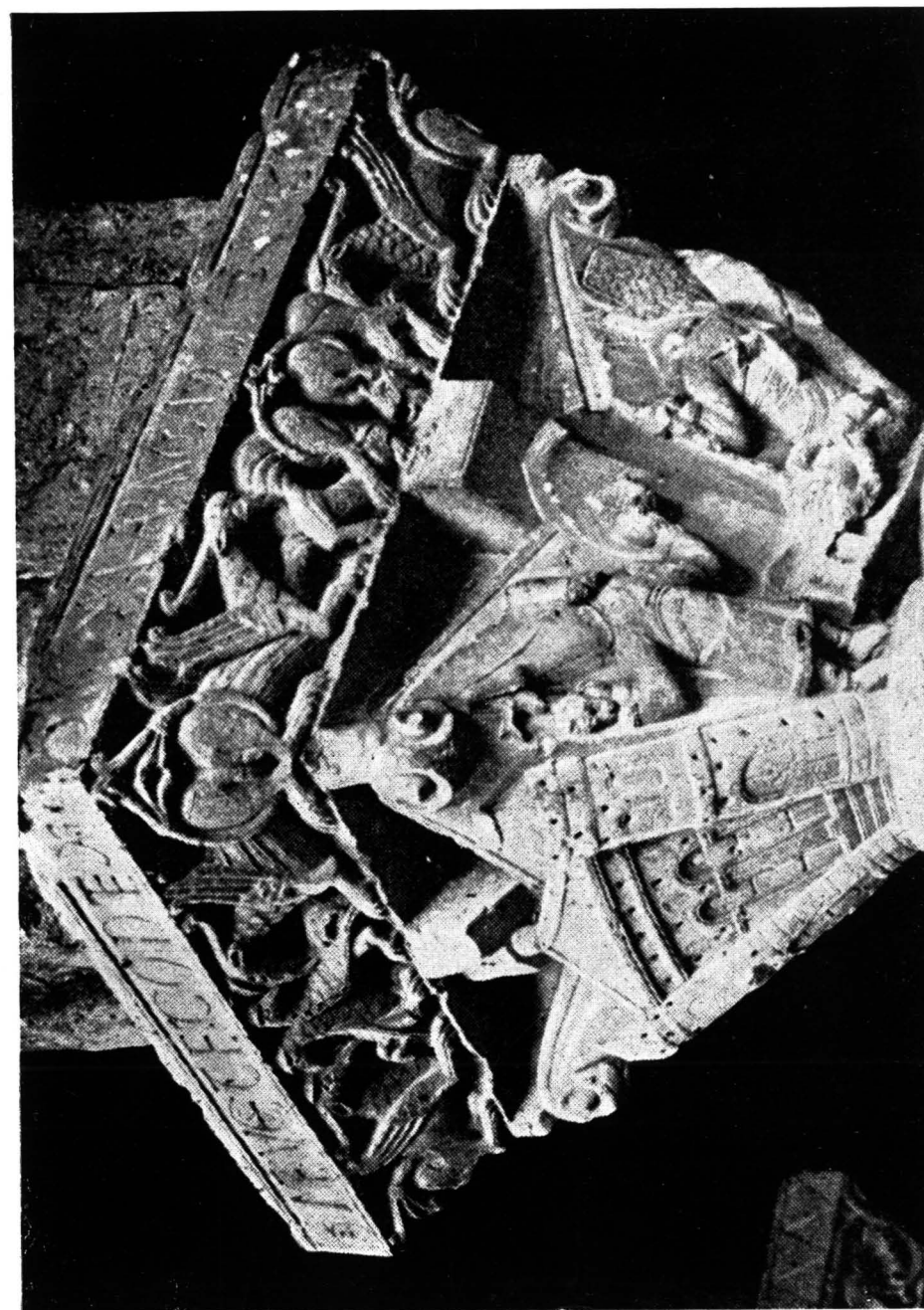
Nemrégiben mutatott rá Henry Focillon² párizsi professzor arra, hogy a románkori művészetnek sajátosan római vonásai mellett a népvándorláskori, sőt szkíta művészettel is kapcsolatai vannak. A magyar kora-középkor művészetében ugyancsak fontos szerep jut a klasszikus és előázsiai elemeket is magábaszívó steppekultúrának. De éppen így Európa többi románkori művészi kultúrájában is, Franciaországtól Oroszországig — csak az összetevő elemek aránya különböző. Ezért nagyon jellemző az is, amit Gerevich Tibor mond a románkori művészetről;³ „Soha annyira nemzetközi nem volt az európai művészet, mint épp a román korszakban s mégis ekkor alakultak ki a nemzeti iskolák.“

Különösen érdekesen olvasztja össze a „klasszikus“ és „barbár“ elemeket a zalaháshágyi koraromán tympanon domborműve. Ezt a dombor-

¹ Lásd: Dercsényi D., Az Árpád-kori magyar művészet problémái (Antiquitas Hungarica. I. 1, 1947.) 84 sk.

² H. Focillon, L'art des sculpteurs romanes, Paris, 1931.

³ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei, Budapest, 1938. 130. l.

1. kép. Oszlopfő, Moissac, 12. sz.